

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (40)

2021
КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск

БОЛТРИК, Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Ратгер, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСЬКА Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШІ ЮВІЛЕЇ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

РАННЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРОСТІР

ЮВЕЛІРНА СПРАВА

АНТРОПОЛОГІЯ

НУМІЗМАТИЧНІ СТУДІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

РЕЦЕНЗІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:

<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

Офіційна сторінка журналу:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
15.09.2021, протокол № 13.

Рисунки авторські

Надруковано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка С. А. Горбаненка

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Підписано до друку 22.09.2021. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 44,8. Обл.-вид. арк. 50. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

В. С. Аксьонов

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ ТА НЕТАЙЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ВІДКРИТТЯ, СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗДОБУТКИ

У статті представлені попередні результати останніх років дослідження Нетайлівського ґрунтового могильника салтівської культури, який було відкрито у 1959 р. експедицією на чолі з Д. Т. Березовцем. У роботі уточнюються висновки дослідника відносно специфіки поховального обряду, хронології некрополя та етнічної належності населення, яке його залишило. Наголошується, що первинним місцем проживання населення, яке залишило Нетайлівський могильник, були райони Північно-Східного Кавказу.

Ключові слова: салтівська культура, поховальний обряд, праболгари, Північно-Західна Хозарія, Північно-Східний Кавказ.

Д. Т. Березовець відомий усім зацікавленим слов'янською археологією як першовідкривач пеньківської та волинцевської археологічних культур. Проте значний внесок Д. Т. Березовець зробив й у дослідження поховальних пам'яток салтівської культури, а саме Верхньо-Салтівського катакомбного могильника та Нетайлівського ґрунтового некрополя. Роботи на цих пам'ятках проводилися у 1959—1961 рр. Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця (Федоров 2012, с. 34—36). Саме тоді, окрім традиційного дослідження головного катакомбного могильника, відкритого ще у 1900 р. місцевим вчителем В. О. Бабенком, вперше значними ділянками відбулись розкопки на Верхньо-Салтівському городищі й селищі. Досліджували тоді ще маловивчений III могильник (ВСМ III; Березовець 1961, с. 1—33), на якому виявили 80 катакомбних споруд, з котрих було розкопано лише 23 (Березовець 1961, с. 5). Така розбіжність між кількістю виявлених і досліджених катакомб була пов'язана з тим, що робіт на мо-

гильнику залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи, які не мали досвіду дослідження земляних катакомб (Колода 2011, с. 25).

Непересічним досягненням Кочетокської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця було відкриття та дослідження протягом трьох сезонів салтівського ґрунтового могильника біля с. Металівка (Вовчанський р-н Харківської обл.). В науковій літературі ця пам'ятка відома як «Нетайлівський могильник». Могильник розташований на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), у 100 м від східної околиці с. Металівка та у 500 м на схід від берега водосховища (рис. 1), навпроти Верхньо-Салтівського городища. За три роки силами експедиції Д. Т. Березовця було розкопано 124 поховання (з них 3 поховання бронзової доби; Березовець 1962, с. 18—22).

Як першовідкривач Д. Т. Березовець звернув увагу на низьку специфічних рис поховального обряду Нетайлівського некрополя. Так, дослідник зазначив, що у заповненні могильних ям ніякі знахідки не зустрічалися (Березовець 1961, с. 2, 4), при тому, що у більшості досліджених могил людські кістяки знаходилися не в анатомічному стані, а сліди пограбування або ознаки вторинного розкопування могил не були простежені (Березовець 1961, с. 2, 8). Дослідник звернув увагу і на таку особливість поховального обряду як повна відсутність у значній кількості могильних ям людських решток (Березовець 1961, с. 8). Такі могили дослідник запропонував вважати кенотафами або могильними ямами для тих поховань, від яких нічого не залишилося після первинного поховання (Березовець 1961, с. 11).

Дослідник у своєму звіті зробив припущення і відносно поховань Нетайлівського могильника, у яких анатомічний порядок кістяків людей був навмисно порушений у давнину. Д. Т. Березовець запропонував кілька варіантів поводження з тілом померлої людини у населення, що залишили цей некрополь: 1) спочатку поховання здійснювалося на поверхні землі, де на тіло впливали зовнішні фактори, і лиш потім тіло потрапляло до могильної ями; 2) тіло людини поміщали до могильної ями, яка залишалася відкритою деякий часи лише потім рештки засипалися землею, але перед цим кістки людини розкидалися по дну могили (Березовець 1961, с. 9). Опрацювавши матеріали розкопок могильника 1959—1961 рр. О. В. Іченська пропустила, що поховання здійснювалися кількома способами: 1) у відкритій ямі, яку засипали вже після перетворення тіла померлої людини на скелет; 2) у злегка присипаній могильній ямі; 3) у могильній ямі викладалися рештки людини вже після того, як вони зазнали розкладу на поверхні землі (Іченская 1981, с. 92—93). Таким чином, обидва дослідники вважали, що навмисна руйнація кістяків у похованнях Нетайлівського могильника пов'язана з обрядом «вторинного поховання» небіжчиків, при якому до могили потрапляли вже очищені від м'яких тканин рештки небіжчика (Березовець 1975, с. 427, 429; Іченская 1981, с. 92—93).

Після досліджень Д. Т. Березовця роботи на Нетайлівському могильнику довгий час не проводилися. Відновилися роботи завдяки зусиллям харківського археолога А. В. Криганова, під керівництвом якого роботи на могильнику відновилися у 1990 р. і продовжувалися до 2002 р. (Крыганов 1993, с. 93—94; Крыганов, Чернигова 1993, с. 35—42; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 362—368). У 1993 р. охоронні роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею (Аксенов 2006 с. 51—63). У 2002, 2003 рр. у роботі на могильнику, одночасно з експедицією А. В. Криганова, приймала участь експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства під керівництвом В. К. Міхеєва. У 2004 р. вивченням пам'ятки одночасно займалися: Лівобережна ранньосередньовічна археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом О. В. Комара (Комар 2008, с. 45—46), експедиція під керівництвом А. В. Криганова та експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства під керівництвом В. К. Міхеєва (Аксенов, Міхеєв 2005, с. 134—156; Аксенов, Хоружая 2005, с. 182—198). Загальне керівництво двома останніми експедиціями здійснював доцент Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди В. В. Колода. З 2006 р. систематичні роботи на могильнику ведуться експедицією Харківсько-

го історичного музею імені М. Ф. Сумцова із залученням студентів Харківської державної академії культури. Загальна кількість досліджень на могильнику поховань на 2018 р. (з урахуванням 124 могил, досліджених експедицією Д. Т. Березовця) нині становить 536.

Ці нові дослідження підтвердили ситуацію з людськими рештками в могильних ямах, яку змалював Д. Т. Березовець. У переважній більшості досліджених могил не були зафіксовані людські рештки, а якщо вони і знаходилися у могилі, то вони були представлені окремими зубами, кістковим тліном, окремими трубчастими кістками рук та ніг поганої збереженості, які до того ж знаходилися у різних частинах поховальної ями та доволі часто у заповненні могильної ями на різній глибині (Аксенов 2006, с. 57; 2009, с. 231—258; Аксенов, Хоружая 2005, с. 199—215; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 355, 365—366, табл. 1). При цьому відсутність людських решток при наявності поховального інвентарю у могильних ямах автор цієї статті пов'язує зі специфікою ґрунту та зі зміною гідрологічної ситуації у зоні розташування могильника, яка склалася вже після його використання (Аксенов 2006, с. 59—60). Ще Д. Т. Березовець відзначав, що у спекотне літо 1960 р. заповнення могил було таким твердим, що його доводилося рубати ломами та кирками, при цьому за робочий день два робітники заглиблювалися лише на 40—50 см (Березовець 1961, с. 3). При спробі залити могили водою, результати були не кращі — за 15—16 годин земля розмокала тільки на 8—10 см, а далі її доводилося знов довбати киркою (Березовець 1961, с. 3). За спостереженнями А. В. Криганова, у дощове літо 1990 р. дно особливо глибоких поховань доволі швидко вкривалося водою, і речі доводилося ледве не вилувлювати з мулу, на який перетворювалося заповнення могильних ям. Такі зміни у водному режимі в зоні розташування некрополя не могли не вплинути на збереженість людських кісток у похованнях.

Збільшення кількості досліджених поховань на могильнику, більш ретельне спостереження за стратиграфією у поховальних комплексах дозволило археологам по новому інтерпретувати навмисну руйнацію людських кістяків на Нетайлівському некрополі. А. В. Криганов та Н. В. Чернигова, за результатами своїх робіт на могильнику, висловили припущення, що навмисна руйнація людських кістяків пов'язана з пограбуванням поховань, вірогідно, печенігами у кінці IX ст. (Крыганов, Чернигова 1993, с. 39). При цьому учасники експедиції А. В. Криганова звернули увагу на присутність в двох випадках (похов. № 198, 201) навмисних пізніх вкопів у могильні ями, що, на їх думку, свідчило про повторне проникнення до могил (Жиронкина, Крыганов, Цитковская 1995, с. 178—179; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 356). Ці проникнення до могил, як вони вва-

жали, мали не грабіжницький, а ритуальний характер (Жиронкіна, Крыганов, Цитковская 1995, с. 179). Проте в цілому на могильнику, як вони вважали, повторне проникнення до могил не характерно (Жиронкіна, Цитковская 1996, с. 356). Пізніше, після аналізу матеріалів розкопок могильника 1959—1961 і 1990—1995 рр., О. Ю. Жиронкіна та Ю. І. Цитковська дійшли висновку, що поховальний обряд населення, яке залишило цей могильник, передбачав покладання до могильної ями вже очищених від м'яких тканин під впливом природних чинників людських кісток, що, на їх думку, знаходило відповідності у зороастрійському обряді поховання (Жиронкіна, Цитковская 2004, с. 214).

О. В. Комар у двох із семи досліджених ним похованнях зафіксував навмисну руйнацію людських кістяків з проведенням якихось ритуальних дій, після розкопування у давнину могили по всій її площі (Комар 2008, с. 46). Він припустив, що масове розкопування могил з наступною руйнацією кістяка людини та ритуальними діями з використанням вогню могло бути разовою непересічною подією, а не обов'язковою частиною поховальних обрядів, які здійснювалися родичами померлих людей (Комар 2008, с. 46).

У ході робіт на Нетайлівському некрополі у 2006—2018 рр. було зафіксовано, що 18,2 % досліджених поховальних комплексів містять наочні сліди повторного розкопування могильних ям. Це знайшло відображення у першу чергу у фіксації ходів повторних вкопів до могильних ям, які могли бути як меншими за розмірами від самих могильних ям (Аксёнов 2012а, рис. 1, 4, 6), так і такими, що повністю перекривали первинну могильну яму (Аксёнов 2012а, рис. 2, 3, 5). В таких випадках біля стінок могильної ями залишалися останці ґрунту, які відповідали первинному заповненню могильної ями. У заповненні самих повторних вкопів до могил доволі часто зустрічаються цілі глиняні посудини та їх розвали, окремі речі та кістки людини (часто черепи), які були вилучені з дна могильних ям. При цьому у самих могилах доволі часто залишалися достатньо престижні та дорожчі речі, тоді як кістяки людей містили сліди навмисної руйнації (Аксёнов 2012, с. 57—58). За нашими спостереженнями, навмисному повторному розкопуванню піддавалися поховання, які належали як дорослим чоловікам та жінкам, так і дітям. Розкопування могил було здійснено впродовж незначного часу після здійснення поховання, коли на поверхні землі ще не зникли наочні ознаки присутності тут могили. Після проникнення до могили та здійснення з рештками людини певних дій яма не залишалася відкритою, а засипалася ґрунтом, про свідчить стратиграфія могильних ям (Аксёнов 2017, с. 42, рис. 2: 2, 3).

Все це, на нашу думку, свідчить, що у нетайлівців існував один із різновидів поховального

обряду, який є аналогічним до обряду південних слов'ян «двоструко сохранивание», «разкопальки», що проводився через 3, 5, 7 років після поховання тіла померлої людини (Седаткова 2004, с. 32, 92). Для людини традиційного суспільства біологічна смерть індивіда не обов'язково означала перехід його до розряду мерців, а тим більше входження до групи предків. Остаточне отримання цього статусу за даними етнографії інколи відбувалося через якийсь, іноді доволі тривалий, проміжок часу (1, 3, 5, 7, 9 років), а до того часу померла людина перебувала у перехідному стані (не жива, але і не остаточно мертва) (Косарев 2003, с. 183, 192—193). Поховальний обряд повинен був забезпечити цей перехід у потойбічний світ, зробити йому остаточний, коли повернення у світ живих робилося неможливим за будь-яких обставин (Косарев 2003, с. 183, 192—193). У такому разі навмисне порушення цілісності решток померлої людини через деякий час після її поховання нетайлівцями розглядалося як завершення переходу небіжчика до групи предків, що супроводжувалось ритуальним розбиттям посуду, що належав померлій людині та частковим вилучення та руйнацією інвентарю, що супроводжував її. Ці дії відповідають так званій «заключній церемонії», проведення якої означало закінчення жалоби за померлою людиною та робило для живих смерть родича повною та остаточною, після чого «душа покійника» вже не могла індивідуально впливати на спільноту живих людей (Леви-Брюль 1994, с. 250—251). Після проведення такої «заключної церемонії» живим родичам вже не було потреби боятися цього конкретного покійника (Леви-Брюль 1994, с. 252).

За поховальним інвентарем Нетайлівський могильник Д.Т. Березовцем був віднесений до салтівського часу та датований VIII—IX ст. (Пархоменко 1983, с. 86). Нові розкопки могильника дозволили поточнити час його існування. Так, у похованнях 132, 134, 164 «Б», 215, 250, 267, 380, 413, 491, 498 були виявлені елементи поясної гарнітури (рис. 2: 1—21), характерні для ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—790 рр. н. е.; Комар 1999, табл. 3: 125, 126, 141; Белік 2002, рис. 1; Аксёнов 2010, рис. 2: 11—14; 3: 14). Аналогічні нетайлівським елементи поясної гарнітури відомі виключно за матеріалами «підкурғанних поховань з ровиками» VII — першої половини VIII ст. н. е. (Іванов 2001, с. 118—131). У похованні 525 була знайдена бронзова візантійська пряжка типу Корінф варіанту 2 (рис. 2: 22). Пряжки цього виду за межами Криму в пам'ятках хозарського часу не були зустрінуті жодного разу. Кримські поховальні комплекси, що містять подібні поясні пряжки датуються другою половиною VIII ст. (Айбабин 1993, с. 126; 2003, с. 60, 61, табл. 37: 32, 33). За знайденою пряжкою поховання

Рис. 2. Елементи поясної гарнітури з ранніх поховань Нетайлівського могильника: 1 — № 139; 2 — № 134; 3, 5, 6 — № 164 «Б»; 4 — № 250; 7 — № 132; 8, 11, 12 — № 215; 9, 10 — № 267; 13 — № 380; 14—16 — № 413; 17—20 — № 491; 21 — № 498; 22 — № 525

№ 525 може бути датовано часом не пізніше 780 р. н. е. — етапом 2 хронологічного горизонту Столбіще—Старокорсунська (Аксьонов 2014, с. 95).

З двох поховань могильника (№ 164 «Б» і 249) походять два золоті візантійські соліди Костянтина V відчеканені у 751—757 рр. (Белік 2002, с. 16; Аксьонов 2011, с. 95). В похованні 472 могильника була знайдена золота імітація

соліда Лева III (717—741 рр.) класу III (чекан 732—741 рр.) за Ф. Грінсоном (Аксьонов 2011, с. 94, рис. 4). Новітні дослідження показали, що надходження візантійської золотої монети до Хозарії припиняється після 757—760 рр. (Круглов 2002, с. 90), та починається інтенсивне надходження до Хозарії та Східної Європи (через територію каганату) арабської срібної монети (Кумар 1999, с. 132). Цінність та рідкіс-

ність візантійської золотої монети на території Хозарії призвели до того, що в степових поховальних комплексах другої половини VIII ст. зустрічаються або сильно потерті (Барановка 13), або дефектні (Чістяково, поховання 249 Нетайлівського могильника) екземпляри. З цим же періодом пов'язано випадіння золотих солідів Лева III та Костянтина V (Планерське, Нетайлівський некрополь поховання 164 «Б», 249, Таманське) та імітацій візантійських монет (Валовий, 31/2, Дмитрівський катакомбний могильник, Мощева Балка, Старо-Салтівський катакомбний могильник, Чуфу-Кале) (Круглов 2002, с. 91). Таким чином, імітація соліда Лева III з поховання 472 є своєрідним відображенням кінця територіально-хронологічної групи 3В (за Є. В. Кругловим) обігу золотої візантійської монети на теренах Східної Європи. Тому імітація візантійської золотої монети з поховання 472 вказує, що воно було здійснено в межах другої половини VIII ст., скоріш за все — у 780—800 рр. та відноситься до хронологічного горизонту ІІІ (за О. В. Комаром; Комар 1999, с. 132). Інші нетайлівські поховання з золотими візантійськими монетами — № 164 «Б» (солід Костянтина V 751—757 рр.) та № 249 (половинка соліда Костянтина V 751—757 рр.) належать фазам 2 ранньосалтівського горизонту (№ 164 «Б») і 3 горизонту ІІІ (№ 249), та датовані 760—770 і 770—790 рр., відповідно (Комар 2009, с. 307).

Таким чином, виникнення Нетайлівського некрополя слід віднести до ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—790 рр. н. е.). Не суперечать цьому металеві деталі костюму та прикраси, що представлені у деяких похованнях некрополя. Так, в похованнях могильника були знайдені фібули двох типів (рис. 3: 6—15), які зовсім не представлені на інших пам'ятках лісостепового варіанту салтівської культури. У похованнях 14, 143, 397, 398, 480, 526, 533 представлені арбалетні Т-подібні фібули з прямокутним щитком на корпусі, у місці переходу спинки виробу у видовжену ніжку (рис. 3: 6—11). Фібули, що типологічно близькі цим виробам, досить добре представлені на пам'ятках VIII—X ст. н. е. з території Осетії, Дагестану, Чечні та Інгусетії (Амброс 1966, с. 46, табл. 6: 9; 1971, с. 130, 143, рис. 15: 8; 6: 10, 11; 7: 1; Багаєв, Мамаєв 2009, рис. 4Б: 33).

З поховань 164 «Б», 340, 460, 480 походять Т-подібні фібули з пластинчатою вигнутою спинкою трапецієподібної форми та пласкою лопатоподібною ніжкою (рис. 3: 12—15). У фібул з поховань 164 «Б», 340, 480 в місці переходу спинки у ніжку знаходиться квадратний щиток, який є злегка піднесеним над поверхнею ніжки. Подібні фібули (тип 3 за М. Х. Багаєвим) трапляються на пам'ятках Північно-Східного Кавказу починаючи з III—IV ст. н. е. (Багаєв 2004, с. 143, рис. 6: 8, 9) та представ-

лені поодинокими екземплярами з комплексах турбаслінської культури (друга половина VI—VII ст. н. е. Середнього Поволжя (Казаков 1996, с. 54, рис. 4: 17, 18).

Фібули цих типів у деяких похованнях некрополя знаходилися в комплексі з прикрасами, які не зустрічаються в «класичних» салтівських старожитностях. До них належать скроневі кільця з 14-гранною привіскою (поховання 164 «Б», 350, 397, 398; рис. 3: 1—5) та масивні браслети з розширеними кінцями та потовщенням у середній частині (поховання 164 «Б», 340, 397; рис. 3: 16—19). Скроневі підвіски з 14-гранною привіскою були улюбленою прикрасою впродовж тисячі років, починаючи з IV ст. н. е., у народів, що мешкали на території сучасного Дагестану (Атаєв 1963а, с. 231—235). Тут же спостерігається і найбільша їх різноманітність за формою та розмірами (Атаєв 1963б, с. 53). За технікою виготовлення та розмірами скроневі підвіски з поховань Нетайлівського могильника датовані VII—VIII ст. (Аксєнов 2012b, с. 179). Браслети з потовщенням на кінцях та в середній частині, подібні до знайдених в похованнях Нетайлівського некрополя, характерні для пам'яток Дагестану V—VII ст., де вони зустрічаються разом зі скроневими кільцями, що оздоблені 14-гранником на кінці (Атаєв 1963а, с. 52, 60).

Набори, які склалися з Т-подібної фібули, скроневих кілець з 14-гранником та масивних браслетів з потовщенням на кінцях та у середній частині, окрім Нетайлівського могильника, у VIII—IX ст. характерні лише для районів сучасної Чечні, Інгусетії та Дагестану (Аксєнов 2012b, с. 183, рис. 4), тобто для району первинного центру Хозарського каганату. Це дає можливість вважати, що населення, яке залишило ранню групу поховань на Нетайлівському могильнику, переселилося у басейн Сіверського Дінця саме з цих районів Північно-Східного Кавказу.

Все це дає можливість повернутися до визначення етнічної належності Нетайлівського некрополя. Перший дослідник могильника — Д. Т. Березовець, зробивши аналіз поховального обряду, прийшов до висновку, що некрополь був залишений представниками болгарського етнічного компоненту салтівської культури (Березовець 1975, с. 435). Цей висновок дослідника підтримали його колеги (Иченская 1981, с. 94—95; Крыганов, Чернигова 1993, с. 35; Аксєнов 1997, с. 34—35). Накопичення матеріалів дозволили О. В. Комару висловити припущення, що салтівські інгумаційні поховання зі східним орієнтуванням небіжчика (Нетайлівський могильник) та салтівські кремації (Нова Покровка, Тополі, Суха Гомільша, Червона Гірка тощо) належать представникам хозарського етносу, які після низки тяжких поразок від арабів на Північно-Східному Кавказі в кінці VII — на початку VIII ст. та в особливості після

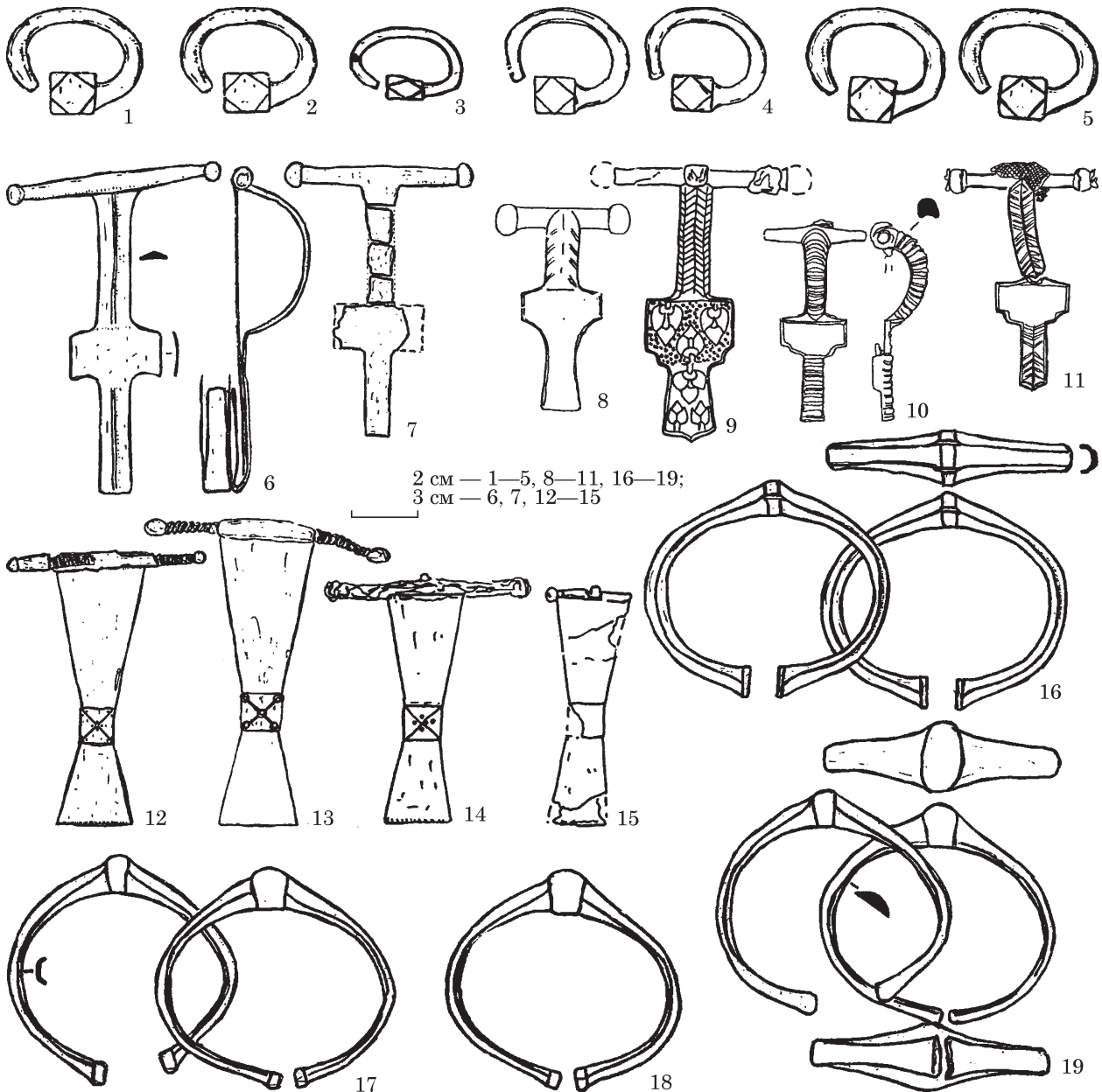

Рис. 3. Прикраси та фібули з ранніх поховань Нетайлівського могильника: 1, 2, 13, 19 — № 350; 3, 6 — № 398; 4, 8, 17 — № 397; 5, 12, 16 — № 164 «Б»; 7 — № 143; 9 — № 480; 10 — № 526; 11 — № 533; 14 — № 440; 15 — № 460; 18 — № 456

походу Мервана 737 р., повторно повертаються до українського лісостепу та займають басейн Сіверського Дінця (Комар 1999, с. 133; 2005, с. 213).

На нашу думку, остаточно ототожнювати населення, яке залишили Нетайлівський могильник з хозарами, поки що завчасно. Так, на некрополі зафіксовано три основні типи поховань воїнів-вершників: тип I — поховання людини в супроводі коня, який лежить біля ноги господаря, перпендикулярно тілу людини у спеціально зробленій ніші-підбої (поховання 23, 53, 127, 343, 391, 406, 435, 438, 444, 466, 482, 486, 492, 500, 509, 522, 532, 536) (рис. 4: 1, 2); тип II — поховання людини супроводжувалось черепом та кістками ніг коня, які розташовувалися біля

ніг людини у ніші-підбої, або на дні могильної ями, або у заповнення могили безпосередньо над ногами людини (поховання 10, 52, 132, 171, 252, 255, 345, 380, 404, 407, 413, 450, 491, 512) (рис. 4: 3, 4; 5: 1—5).

Аналіз поховань воїнів-вершників Нетайлівського некрополя засвідчив, що частина поховань вершників II типу за складом та розташуванням решток коня у могильній ямі відповідають угорській поховальній традиції (Казаков 1984, с. 105; 1988, с. 83). Таким же чином розташовані рештки коня (череп коня різцевою частиною звернуто до голови господаря; череп коня покладено зверху на кістки ніг коня, які складені в купу; рештки коня лежать трохи лівіше від ніг господаря) у не чисельних

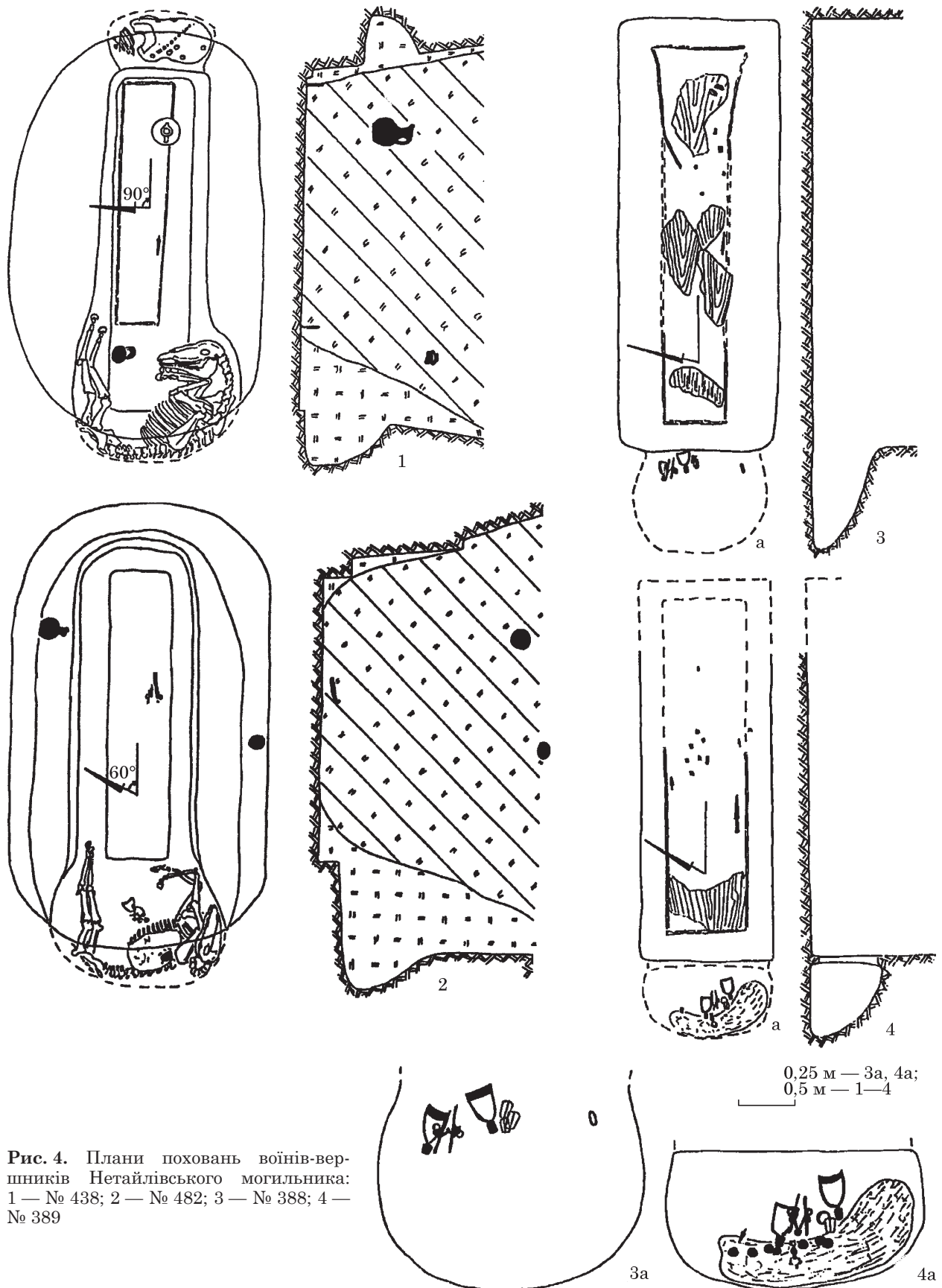

Рис. 4. Плани поховань воїнів-вершників Нетайлівського могильника: 1 — № 438; 2 — № 482; 3 — № 388; 4 — № 389

похованнях мадяр, які були знайдені на території сучасної України (Бокий, Плетнева 1988, рис. 2, 7; Приймак, Супруненко 1994, с. 81), та у змішаних тюрко-угорських похованнях

салтівського часу на території Середнього Поволжя (Халикова 1971, с. 71; Генинг, Халиков 1964, с. 23, рис. 8а). Окремі поховання з таким складом та розташуванням залишків коня

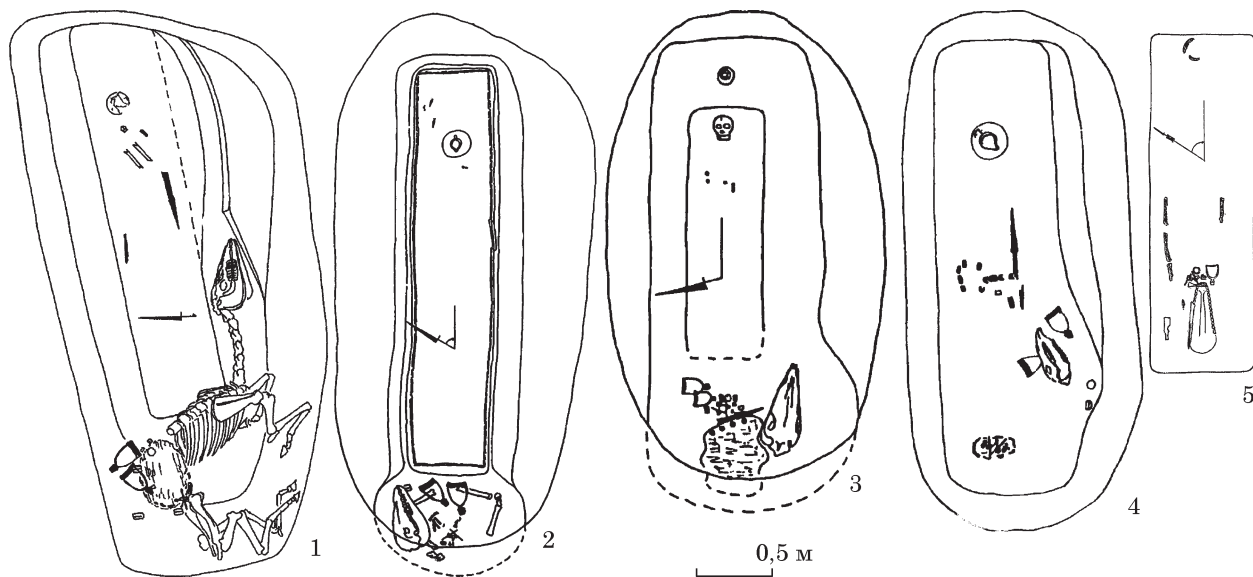

Рис. 5. Плани поховань воїнів-вершників Нетайлівського могильника: 1 — № 522; 2 — № 512; 3 — № 413; 4 — № 491; 5 — № 255

у могильній ямі представлені в комплексах VII — початку VIII ст. зі Східного Приазов'я, яких ототожнюють із болгарами (Атавін 1996, табл. 1, с. 233).

Інша частина поховань II типу містять розтягнуту кінську шкіру, що покладена біля ніг господаря у спеціальній ніші-підбої. За розташуванням решток коня ці комплекси збігаються з похованнями, що містять цілий кістяк коня (тип I). У цих похованнях зберігається традиція відповідно з якою череп коня різцювою частиною розвернуто у бік голови людини (господаря). Таке розташування решток коня знаходить найбільш близькі паралелі у V групі малярських військових поховань часів набуття Батьківщини з території Панонії (Балинд 1972, с. 181).

Все це дозволяє припустити, що Нетайлівський могильник залишений представниками змішаного тюрко-угорського населення, яке входило до племінного об'єднання «болгар». Час виникнення могильника (40—90 рр. VIII ст.) та вірогідний район де це населення мешкало до переселення до басейну Сіверського Дінця — Північно-Східний Кавказ (територія сучасної Чечні та Дагестану) дозволяє визначити «нетайлівців» як представників кочового болгарського угруповання, відомого за письмовими джерелами як «сабіри / савіри». Саме «сабіри / савіри» тривалий час були найвірнішими союзниками хозар та приймали активну участь у арабо-хозарському протистоянні кінця VII — початку VIII ст. Тому не дивно, що саме представників цього племінного угруповання верхівка Хозарського одними з перших переселила до басейну Сіверського Дінця в район Верхнього Салтова, де знаходився один з чисельних бродів через річку та де з часом, не пізніше середини VIII ст., виникло Верхньо-

Салтівське городище (Березовець 1965, с. 60). Як вважав Д. Т. Березовець, у Верхньому Салтові могла знаходитися ставка намісника чи якогось уповноваженого центральної влади каганату разом з відповідними представниками військового та адміністративного апарату, на яких було покладено збирання данини з підкорених слов'янських племен (Березовець 1965, с. 52). Це припущення дослідника знайшло підтримку у широкого кола науковців, які з часом стали вважати Верхньо-Салтівський археологічний комплекс (городище, низка поселення, великий катакомбний некрополь та Нетайлівський могильник) центром усїєї Північно-Західної Хозарії (Березовець 1970, с. 59; Крыганов 2001, с. 351). Зроблене же в останні роки життя Д. Т. Березовцем припущення, що східні автори знали поліетнічне лісостепове населення салтівської культури під назвою «русів» (Березовець 1970, с. 72), навпаки колеги зустрінули з прохолодою. У найбільш розгорнутому вигляді негативно про теорію Д. Т. Березовця висловила провідний салтознавець С. О. Плетньова (Плетнева 1989, с. 270).

Незважаючи на це, важко заперечити той важливий внесок, який доклав Д. Т. Березовець у відкриття, дослідження та інтерпретацію пам'яток салтово-маяцької археологічної культури українськими науковцями.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1993. Могильники VIII — начала X вв. в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, III, с. 121-134, 365-383.

Айбабин, А. И. 2003. Крым в VIII—IX вв. Хазарское господство. В: Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 55-67.

- Аксенов, В. С. 1997. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник Харківського державного університету*, 396 (29), с. 31-37.
- Аксенов, В. С. 2006. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII—IX вв.). *Российская археология*, 2, с. 51-63.
- Аксёнов, В. С. 2009. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 231-258.
- Аксенов, В. С. 2010. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии. *Древности 2010*, 10, с. 166-177.
- Аксёнов, В. С. 2012а. Повторное проникновение в захоронения Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры — миф или реальность. *Дриновский сборник*, 5, с. 49-64.
- Аксёнов, В. С. 2012б. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника). *Древности 2012*, 11, с. 172-187.
- Аксёнов, В. С. 2017. К изучению погребального обряда салтово-маяцкой культуры: Нетайловский могильник VIII—IX вв. *Российская археология*, 4, с. 36-56.
- Аксёнов, В. С. 2011. Похороняння 472 Нетайлівський могильника салтівської культури. *Археологія*, 1, с. 90-96.
- Аксёнов, В. С. 2014. Похороняння з візантійською пряжкою типу Корінф з Нетайлівського могильника салтово-маяцкої культури. *Археологія*, 2, с. 91-98.
- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2005. Исследования Нетайловского могильника в 2002—2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство*, 5, с. 134-156.
- Аксёнов, В. С., Хоружая, М. В. 2005. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.). *Хазарский альманах*, 4, с. 199-215.
- Амброз, А. К. 1966. *Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э.* Москва: Наука.
- Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология*, 3, с. 106-134.
- Атавин, А. Г. 1996. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: СамВен, с. 208-264.
- Атаев, Д. М. 1963а. Височные привески с четырнадцатигранником. *Советская археология*, 3, с. 231-235.
- Атаев, Д. М. 1963б. *Нагорный Дагестан в раннем средневековье (по материалам археологических раскопок Аварии)*. Махачкала: АН СССР.
- Багаев, М. Х. 2004. Из истории фибул Северо-Восточного Кавказа (Чечня и Дагестан). *Российская археология*, 2, с. 136-147.
- Багаев, М. Х., Мамаев, Х. М. 2009. Сельментаузенский раннесредневековый могильник в Чечне. *Российская археология*, 1, с. 125-139.
- Балинт, Ч. 1972. Погребения с конем у венгров в IX—X вв. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Проблемы археологии и древней истории угров*. Москва: Наука, с. 176-188.
- Белік, О. О. 2002. Поясні набори горизонту Столбще-Старокорсунська з поховань лісостепоного донського варіанту салтівської культури (до проблеми хронології). В: Литвиненко, В. Ф. (ред.). *Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції (17—18 травня 2002 р.)*. Луганськ: СХУ імені В. Даля, с. 113-119.
- Березовець, Д. Т. 1961. *Отчет и альбом раскопок Нетайловского могильника в 1959—1961 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959—1961/6а—б.
- Березовець, Д. Т. 1962. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 18-22.
- Березовець, Д. Т. 1965. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, XIX, с. 47-67.
- Березовець, Д. Т. 1970. Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія*, XXIV, с. 59-74.
- Березовець, Д. Т. 1975. Салтівська культура. В: Довженко, В. П. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 421-435.
- Бокий, Н. М., Плетнёва, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99-115.
- Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. 1964. *Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник*. Москва: Наука.
- Жиронкина, О. Ю., Крыганов, А. В., Цитковская, Ю. И. 1995. О погребениях Нетайловского могильника со следами повторного проникновения (по раскопкам 1994 г.). *Древности 1995*, 2, с. 178-179.
- Жиронкина, О. Ю., Цитковская, Ю. И. 1996. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: СамВен, с. 353-368.
- Жиронкина, О. Ю., Цитковская, Ю. И. 2004. Несколько интерпретационных стереотипов в свете стратиграфических и иных наблюдений на Нетайловском могильнике. *Древности 2004*, 5, с. 205-224.
- Иванов, А. А. 2001. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 118-131.
- Иченская, О. В. 1981. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 80-96.
- Казаков, Е. П. 1984. О культе коня в средневековых памятниках Евразии. В: Чиндина, Л. А. (ред.). *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Томск: ТГУ, с. 99-110.
- Казаков, Е. П. 1988. О некоторых элементах языческой культуры угров Урало-Поволжья. В: Пшеничнюк, А. Х. (ред.). *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа: БНЦ УрО АН СССР, с. 79-87.
- Казаков, Е. П. 1996. К вопросу о турбаслинско-именьковских памятниках Закамья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: СамВен, с. 40-57.
- Колода, В. В. 2011. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. Харків: Савчук О. О., с. 21-31.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. В: Петрухин, В. Я. (ред.). *Хазары. Евреи и славяне*. Иерусалим; Москва: Мосты культур, с. 207-218.

Комар, А. В. 2008. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике. В: *Восточнославянским мир Днепр-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. Материалы научной конференции*. Воронеж: Истоки, с. 45-46.

Комар, А. В. 2009. Курганы VIII в. у села Астахово. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 295-314.

Косарев, М. Ф. 2003. *Основы языческого миропонимания. По сибирским археолого-этнографическим материалам*. Москва: Ладога-100.

Крыганов, А. В. 1993. Нетайловский могильник. *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.*, с. 93-94.

Крыганов, А. В. 2001. Верхнесалтовский и Нетайловский археологические памятники салтовской культуры — остатки древнего хазарского города. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 347-358.

Крыганов, А. В., Чернигова, Н. В. 1993. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры. *Вестник Харьковского государственного университета*, 374 (27), с. 35-42.

Круглов, Е. В. 2002. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI—VIII вв. в восточноевропейских степях. *Хазарский альманах*, 1, с. 79-93.

Леви-Брюль, Л. 1994. *Сверхъестественное в первобытном мышлении*. Москва: Республика.

Пархоменко, О. В. 1983. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. *Археологія*, 43, с. 75-87.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приймак, В. В., Супруненко, А. Б. 1994. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобеляцкого района. В: Супруненко, А. Б. *Курганы Нижне-го Поворскля*. Москва; Полтава: Крыныця, с. 81-85.

Седакова, О. А. 2004. *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик.

Федоров, Д. В. 2012. Кочетокская охранная археологическая экспедиция 1959—1961 гг. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1005 (45), с. 33-43.

Халикова, Е. А. 1971. Погребальный обряд Танкеевского могильника. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. Казань: ИЯЛИ имени Г. Ибрагимова КФАН СССР, с. 64-93.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1993. Mogilniki VIII — nachala X vv. v Krymu. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, III, s. 121-134, 365-383.

Aibabin, A. I. 2003. Krym v VIII—IX vv. Khazarское gospodstvo. In: Makarova, T. I, Pletneva, S. A. (ed.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkaze v epokhu srednevekovia*. Moskva: Nauka, s. 55-67.

Aksenov, V. S. 1997. K voprosu ob etnicheskoi prinaladzhnosti zakhroneniia s konem Netailovskogo mogilnika. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*, 396 (29), с. 31-37.

Aksenov, V. S. 2006. Pogrebalnyi obriad Netailovskogo mogilnika (VIII—IX vv.). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, с. 51-63.

Aksenov, V. S. 2009. Issledovaniia rannesrednevekovykh zakhroneniia bliz sela Metallovka v 2006 godu (Netailovskii gruntovoi mogilnik). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, с. 231-258.

Aksenov, V. S. 2010. Novye rannesaltovskie pogrebalnye komplekсы Severo-Zapadnoi Khazarii. *Drevnosti* 2010, 10, с. 166-177.

Aksenov, V. S. 2012a. Povtornoie proniknovenie v zakhroneniia Netailovskogo gruntovogomogilnika saltovskoi kultury — mif ili realnost. *Drinovskii sbornik*, 5, с. 49-64.

Aksenov, V. S. 2012b. Ranniaia gruppa lichnykh ukrashe-nii saltovskogo naseleniia Podontsovia (po materialam pogrebenii s fibulami Netailovskogo mogilnika). *Drevnosti* 2012, 11, с. 172-187.

Aksenov, V. S. 2017. K izucheniiu pogrebalnogo obriada saltovo-maiatskoi kultury: Netailovskii mogilnik VIII—IX vv. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, с. 36-56.

Aksonov, V. S. 2011. Pokhovannia 472 Netailivskiy mohyl-nyka saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, с. 90-96.

Aksonov, V. S. 2014. Pokhovannia z vizantiiskoiu pri-azhkoiu typu Korinf z Netailivskoho mohylnyka saltovo-maiatskoi kultury. *Arkheolohiia*, 2, с. 91-98.

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2005. Issledovaniia Netailovskogo mogilnika v 2002—2004 gg. ekspeditsiei Mezhdunarodnogo Solomonova universiteta. *Kulturna spadshchina Slobozhanshchini. Istoriia, arkheologiia, kraieznavstvo*, 5, с. 134-156.

Aksenov, V. S., Khoruzhaia, M. V. 2005. Novye rannesrednevekoveye zakhroneniia Netailovskogo mogilnika (raskopki 2002—2004 gg.). *Khazariskii almanakh*, 4, с. 199-215.

Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly iuga Europeiskoi chasti SSSR II v. do n. e. — IV v. n. e.* Moskva: Nauka.

Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednevekovoii khronologii Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, с. 106-134.

Atavin, A. G. 1996. Pogrebeniia VII — nachala VIII vv. iz Vostochnogo Priazovia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara: SamVen, с. 208-264.

Ataev, D. M. 1963a. Visochnye priveski s chetyrnadtsatigrannikom. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, с. 231-235.

Ataev, D. M. 1963b. *Nagornyi Dagestan v rannem srednevekove (po materialam arkheologicheskikh raskopok Avarii)*. Makhachkala: AN SSSR.

Bagaev, M. Kh. 2004. Iz istorii fibul Severo-Vostochnogo Kavkaza (Chechnia i Dagestan). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, с. 136-147.

Bagaev, M. Kh., Mamaev, Kh. M. 2009. Selmentauzenskii rannesrednevekovi mogilnik v Chechne. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, с. 125-139.

Balint, Ch. 1972. Pogrebeniia s konem u vengrov v IX—X vv. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Problemy arkheologii i drevnei istorii ugrov*. Moskva: Nauka, с. 176-188.

Bielik, O. O. 2002. Poiasni nabory horizontu Stolbishche-Starokorsunska z pokhovan lisostepovoho donskoho variantu saltivskoi kultury (do problemy khronolohii). In: Lytvynenko, V. F. (ed.). *Istorychna nauka: problemy rozvytku. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (17—18 travnia 2002 r.)*. Luhansk: SNU imeni V. Dalia, с. 113-119.

Berezovets, D. T. 1961. *Otchet i albom raskopok Netailovskogo mogilnika v 1959—1961 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959—1961/6a—b.

Berezovets, D. T. 1962. Raskopki v Verkhnem Saltove v 1959—1960 gg. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 12, с. 18-22.

Berezovets, D. T. 1965. Sloviany y plemena saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, XIX, с. 47-67.

Berezovets, D. T. 1970. Pro imia nosiiv saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, XXIV, с. 59-74.

Berezovets, D. T. 1975. Saltivska kultura. In: Dovzhenok, V. P. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 3: Rannoslavian-skyi ta davnoruskyi periody. Kyiv: Naukova dumka, с. 421-435.

Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhronenie semi voina-vsadnika X v. v basseine Ingula. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, с. 99-115.

Gening, V. F., Khalikov, A. Kh. 1964. *Rannie bolgary na Volge: Bolshe-Tarkhanskii mogilnik*. Moskva: Nauka.

Zhironkina, O. Iu., Kryganov, A. V., Tsitkovska, Iu. I. 1995. O pogrebeniakh Netailovskogo mogilnika so sledami povtornogo proniknoveniia (po raskopkam 1994 g.). *Drevnosti* 1995, 2, s. 178-179.

Zhironkina, O. Iu., Tsitkovskaia, Iu. I. 1996. Novye dannye o pogrebalnom obriade Netailovskogo mogilnika. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kul'tury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiiia n. e.* Samara: SamVen, s. 353-368.

Zhironkina, O. Iu., Tsitkovskaia, Iu. I. 2004. Neskolko interpretatsionnykh stereotipov v svete stratigraficheskikh i inykh nabliudeniia na Netailovskom mogilnike. *Drevnosti* 2004, 5, s. 205-224.

Ivanov, A. A. 2001. Nakhodki poiasnykh naborov iz kurganov khazarskogo vremeni Nizhnego Dona i Volgo-Donskogo mezhdurechia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kul'tury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiiia n. e. (iz istorii kostiuma)*. 2. Samara: SamVen, s. 118-131.

Ichenskaia, O. V. 1981. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada saltovtsev po materialam Netailovskogo mogilnika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Drevnosti Srednego Podneprov'ia*. Kiev: Naukova dumka, s. 80-96.

Kazakov, E. P. 1984. O kul'te konia v srednevekovykh pamiatnikakh Evrazii. In: Chindina, L. A. (ed.). *Zapadnaia Sibir v epokhu srednevekov'ia*. Tomsk: TGU, s. 99-110.

Kazakov, E. P. 1988. O nekotorykh elementakh iazycheskoi kul'tury ugrov Uralo-Povolzhia. In: Pshenichniuk, A. Kh. (ed.). *Problemy drevnykh ugrov na Iuzhnom Urale*. Ufa: BNTs UrO AN SSSR, s. 79-87.

Kazakov, E. P. 1996. K voprosu o turbaslinsko-imenkovskikh pamiatnikakh Zakam'ia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kul'tury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiiia n. e.* Samara: SamVen, s. 40-57.

Koloda, V. V. 2011. Saltovskaia kul'tura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovaniia). In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkhеолоhichna kul'tura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 21-31.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2005. Istoricheskie predposylki vozniknoveniia legendy o polianskoi dani khazaram po arkhеолоgicheskim dannym. Petrukhin, V. Ia. (ed.). *Khazary. Evrei i slaviane*. Ierusalim; Moskva: Mosty kultur, s. 207-218.

Komar, A. V. 2008. K voprosu o protsedure obriada «obezvrezhivaniia pokoinikov» v Netailovskom mogilnike. In: *Vostochnoslavianskim mir Dnepro-Donskogo mezhdurechia i kochevniki iuzhno-russkikh stepei v epokhu rannego srednevekov'ia. Materialy nauchnoi konferentsii*. Voronezh: Istoki, s. 45-46.

Komar, A. V. 2009. Kurgany VIII v. u sela Astakhovo. *Stepi Evropy v epokhu srednevekov'ia*, 7, s. 295-314.

Kosarev, M. F. 2003. *Osnovy iazycheskogo miroponimaniia. Po sibirskim arkhеолоgo-etnograficheskim materialam*. Moskva: Ladoga-100.

Kryganov, A. V. 1993. Netailovskii mogilnik. *Arkhеолоgichni doslidzhennia na Ukraini 1992 r.*, s. 93-94.

Kryganov, A. V. 2001. Verkhnesaltovskii i Netailovskii arkhеолоgicheskie pamiatniki saltovskoi kul'tury — ostatki drevnego khazarskogo goroda. *Stepi Evropy v epokhu srednevekov'ia*, 2, s. 347-358.

Kryganov, A. V., Chernigova, N. V. 1993. Novoe issledovanie Netailovskogo mogilnika saltovskoi kul'tury. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 374 (27), s. 35-42.

Kruglov, E. V. 2002. Nekotorye problemy analiza osobennosti obrashcheniia vizantiiskikh monet VI—VIII vv. v vostochnoevropейskikh stepiakh. *Khazarskii almanakh*, 1, s. 79-93.

Levi-Briul, L. 1994. *Sverkhieestestvennoe v pervobytnom myshlenii*. Moskva: Respublika.

Parkhomenko, O. V. 1983. Pokhvalnyi inventar Netailivskoho mohylnyka VIII—IX st. *Arkhеолоhiia*, 43, s. 75-87.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkhеолоgicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Priimak, V. V., Suprunenko, A. B. 1994. Vengerskoe pogrebenie v kurgane u s. Tverdokhleby Kobeliakskogo raiona. In: Suprunenko, A. B. *Kurgany Nizhnego Povorsklia*. Moskva; Poltava: Krynytsia, s. 81-85.

Sedakova, O. A. 2004. *Poetika obriada. Pogrebalnaia obriadnost vostochnykh i iuzhnykh slavian*. Moskva: Indrik.

Fedorov, D. V. 2012. Kochetoksaia okhrannaia arkhеолоgicheskaia ekspeditsiia 1959—1961 gg. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina*, 1005 (45), s. 33-43.

Khalikova, E. A. 1971. Pogrebalnyi obriad Tankeevskogo mogilnika. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Voprosy etnogeneza tiurkoiazychnykh narodov Srednego Povolzhia*. Kazan: IILi imeni G. Ibragimova KFAN SSSR, s. 64-93.

V. S. Aksonov

D. T. BEREZOVETS AND NETAILIVKA BURIAL GROUND OF SALTIV CULTURE: DISCOVERY, MODERN RESEARCHES, RESULTS

Peculiarity of the Netailivka burial ground, noted by its discoverer D. T. Berezovets, is the total predominance of burials where the bones of the buried people are completely absent. At the same time the burials often contain grave goods located in the places when the bodies of the deceased should have been lied. This fact allowed D. T. Berezovets to suppose that initially the burial was performed on the surface of the earth where the body was exposed to natural factors and only after that it was re-buried into a pit. However, the researches of recent years show that burials were made in full accordance with the funeral rite of the Proto-Bulgarian population of the Saltiv culture. The absence of human remains in most of the burial pits should be associated with the specific hydrological conditions prevailing at the site of the necropolis in the post-Saltiv period. In a number of burials of the burial ground the later activity in the burial pits, associated with ritual actions performed in ancient times, were recorded. These actions testify the existence of the so-called «final ceremony» among the Netailivka people, the holding of which meant the end of mourning for the deceased person and made the death of a relative complete and final for the living.

The study of the chronological markers of the site made it possible to attribute the time of the burial ground to the stage of the formation of the Saltiv culture in the region and to date the earliest burials of the necropolis to the 740—790 AD. The set of decorations and brooches from early burials shows that the original area of the migration of this population was the North-Eastern Caucasus (the territory of modern Chechnya and Dagestan). The location of the horse remains in the burials of the horsemen indicates the mixed Turkic-Ugric character of the population, which was part of the tribal union of the «Bulgars». The date of the burial ground and the probable area of residence of the population which made it, allows us to identify the «Netailivka» people with the representatives of the nomadic Bulgar union known from literary sources as «Sabirs / Savirs».

Keywords: Saltiv culture, funeral rite, North-Western Khazaria, Proto-Bulgars, Savirs / Sabirs.

Одержано 23.04.2021

АКСѡНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, Харків, Україна. **AKSONOV Viktor**, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-0648-0696, e-mail: aksyonovvictor@gmail.com.